

GEOPROSTORNI POTENCIJALI I OGRANIČENJA ZA RURALNU OBNOVU OPŠTINE ČUPRIJA

Marija Antić¹, Dejan Filipović¹, Danica Šantić¹

Apstrakt: Problematika seoskih naselja i ruralnih prostora zauzima značajno mesto u naučnim istraživanjima, pogotovo u savremenom periodu, kada se kao jedno od vitalnih pitanja nameće razvoj geoprostornog kompleksa izvan granica gradskih regija. Iz tog razloga osnovni cilj naučnih studija jeste rešavanje akumuliranih ruralnih razvojnih problema kroz iznalaženje mogućnosti i kasniju realizaciju ruralne obnove. Sa svojih 15 seoskih naselja, opština Čuprija raspolaže značajnim kompleksima kako prirodnih, tako i kulturnih pejzaža. Međutim, kontinuirani, dinamični i strukturalni procesi poslednjih decenija u velikoj meri opterećuju sveukupni razvoj ovog prostora. Stoga se očuvanje i unapređivanje demografske i socioekonomske vitalnosti sela i ruralnih prostora nameće kao prioritarno pitanje održivog razvoja. Sa ciljem definisanja strateških ciljeva i prioriteta ruralnog razvoja opštine Čuprija koji su usklađeni sa evropskom praksom razvojnog pristupa "bottom-up" endogenog razvojnog principa, koji omogućava lokalnom stanovništvu da učestvuju u procesu definisanja prioriteta za ruralni razvoj, sprovedeno je dubinsko terensko istraživanje. Metodom neposredne opservacije, polustrukturisanim intervjuima i anketama utvrđeni su glavni ruralni potencijali i problemi u sferi demografskog, socioekonomskog i ekološkog kompleksa. Rezultati empirijskih istraživanja mogu predstavljati polaznu osnovu za formulisane preporuke i kreiranje mera balansirano ruralnog razvoja opštine Čuprije.

Ključne reči: seoska naselja, ruralni prostor, održivi razvoj, opština Čuprija.

GEOSPATIAL POTENTIALS AND CHALLENGES FOR RURAL RENEWAL IN ČUPRIJA MUNICIPALITY

Abstract: The issues of rural settlements and rural areas occupy an important place in scientific research, especially in the modern period, when one of the vital issues is the development of a geospatial complex outside the borders of urban regions. For that reason, the main goal of scientific studies is to solve the accumulated rural development problems by finding opportunities and later realization of rural renewal. With its 15 rural settlements, the municipality of Čuprija has significant complexes of both natural and cultural landscapes. However, the continuous, dynamic and structural processes of the last decades greatly burden the overall development of this area. Therefore, preserving and improving the demographic and socio-economic vitality of villages and rural areas is a priority issue of sustainable development. In order to define strategic goals and priorities of rural development of the municipality of Čuprija that are harmonized with the European practice of development approach "bottom-up" endogenous development principle, which allows local people to participate in the process of defining priorities for rural development, in-depth field research was conducted. The main rural potentials and problems in the sphere

¹ Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet

Geoprostorni potencijali i ograničenja za ruralnu obnovu opštine Čuprija

of demographic, socio-economic and ecological complex were determined by the method of direct observation, semi-structured interviews and surveys. The results of empirical research can be the starting point for formulating recommendations and creating measures for balanced rural development of the Čuprija municipality.

Key words: rural settlements, rural area, sustainable development, Čuprija municipality

UVOD

Ruralni prostor je složen prostorno-funkcionalni sistem čije se unapređivanje ne može realizovati parcijalnim promatranjem pitanja sela, poljoprivredne proizvodnje ili načina korišćenja zemljišta, kako je to dugo u nauci bio slučaj. Interesovanje savremene nauke i društva za ruralne probleme u velikoj meri je uzrokovano time što ruralni prostor često opterećuje sveukupni razvoj na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou. Veliki deo ovog prostora je ispodprosečno ekonomski razvijen, sa značajnim demografskim, socioekonomskim, ekološkim i infrastrukturnim izazovima i problemima, koji finansijski opterećuju čitavo društvo.

Osnovni cilj brojnih naučnih studija jeste rešavanje akumuliranih ruralnih razvojnih problema kroz iznalaženje mogućnosti i kasniju realizaciju ruralne obnove. Pojam ruralne obnove, iako se može posmatrati na različitim teritorijalnim nivoima, u sebi integriše očuvanje ili unapređivanje demografske i socioekonomske vitalnosti sela i ruralnih prostora – zaustavljanje negativnih demografskih trendova, održavanje naseljenosti, povećanje konkurentnosti ruralne proizvodnje, porast udela ruralnog prostora u društvenom proizvodu, otvaranje novih radnih mesta van poljoprivrednog sektora, kvalitativno unapređivanje uslova za život, očuvanje prirodnih i antropogenih vrednosti ovih prostora i dr. (Potsdam Declaration Rural 21, 2000).

Opština Čuprija pripada regionalnim centrima na razvojnoj osovini I ranga. Prema podacima o ekonomskoj razvijenosti nalazi se u grupi srednje razvijenih opština Srbije. Recentnu mrežu ruralnih naselja čini 15 seoskih naselja, relativno ravnomerne prostorne distribucija, koja sa svojim atarima (23.551 ha) obuhvataju 83,9% opštinske teritorije, na kojoj je nastanjeno 35,4% ukupne populacije sa prosečnom gustinom naseljenosti atara 45,2 st./km². Gradsko naselje Čuprija predstavlja glavni pol razvoja čije neposredno gravitaciono područje čine seoska naselja: Senje, Mijatovac, Supska, Ivankovac, Virovo i Batinac. Sa ostalim seoskim naseljima Čuprija je povezana posredno, preko centara zajednice seoskih naselja (Jovac, Krušar i Senje) i sela sa seoskim centrom (Ivankovac i Supska). Na ruralnom prostoru pretežno su zastupljene zone intenzivne poljoprivrede, kao i područja kvalitetne životne sredine (voćnjaci, vinogradi, livade i pašnjaci). Zauzimanje plodnog zemljišta za građevinske i druge nepoljoprivredne svrhe, ekonomska i sociokulturna demotivisanost za bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom, depopulacija ruralnog prostora praćena senilizacijom sela, porast stope nezaposlenosti, ruralnog siromaštva i socijalne isključenosti, predstavljaju glavne pretnje održivog razvoja.

Cilj rada predstavlja determinisanje prioriteta za ruralni razvoj koji su usklađeni sa evropskom praksom razvojnog pristupa "bottom-up" endogenog razvojnog principa. Iz tog razloga sprovedeno je dubinsko terensko istraživanje sa fokusom na utvrđivanje glavnih ruralnih problema i potencijala u sferi demografskog, socioekonomskog i ekološkog kompleksa. Metodološki okvir istraživanja obuhvata primenu postupaka neposredne opservacije, polustrukturisanih intervju a i anketiranja sa ciljem formulisanja preporuka i kreiranja mera balansirano ruralnog razvoja opštine Čuprije.

PREGLED RELEVANTNIH POLITIKA RURALNOG RAZVOJA

U nastojanju da se što preciznije definišu mere i aktivnosti u postupcima obnive i (re)aktiviranja razvojnih potencijala ruralnog područja opštine Čuprija, važno polazište predstavljaju razvojni prioriteti i strateški ciljevi determinisani u okviru politika ruralnog razvoja na prostoru Evropske unije i Srbije.

Koncept ruralnog razvoja ušao je u praksu zemalja Evropske unije kroz agrarnu i politiku regionalnog razvoja. Tokom rane faze razvoja, započete Mensholtovim planom (1968. godina), ruralna područja su tretirana u kontekstu proizvođača hrane i sirovina za brzorastuće urbane centre. Budućnost ruralnih područja sagledavala se gotovo isključivo kroz efikasnu i visokoproduktivnu poljoprivredu, a ruralni razvoj je poistovećivan sa agrarnim razvojem. Ovakav, sektorski pristup (usmeren ka poljoprivredi) i produktivistička faza ruralnog razvoja, koji su budućnost ruralnog prostora videli u korporativnoj poljoprivrednoj proizvodnji i diktatu zakona tržišta, nije dao željene rezultate. Novi pristup ruralnog razvoja Evropske unije pokrenut je od od prve polovine 1980-ih, kada je kroz radikalnu reformu Zajedničke agrarne politike i usvajanjem dokumenta „Zeleni papir“ 1983. godine, započeta afirmacija integralnog ruralnog razvoja. U tom kontekstu su vrlo značajan polazišta „Cork deklaracije“ iz 1996. godine, kada je utvrđeno da politika ruralnog razvoja Evropske unije treba da bude postproduktivistička, multisektorska, zasnovana na integralnom pristupu, koji podrazumeva ekonomsku diverzifikaciju, te pored poljoprivrede obuhvata i sektor usluga, turizma, rekreacije i drugih komplementarnih delatnosti sa fokusom na lokalnim specifičnostima, ruralnom diverzitetu i individualnosti sela. U praktičnom smislu veliki značaj je imalo prihvatanje LEADER metodologije kao jedinstvenog koncepta razvoja ruralnih područja u državama Evropske unije. Ovaj program se bazira na postulatima integralnog ruralnog razvoja kroz kreiranje teritorijalnih konkurentskih prednosti ruralnih područja i aktivnosti lokalnih akcionih grupa (LAG) primenom „bottom-up“ („odozdo prema gore“) endogenog razvojnog principa. LEADER program je od 2007. godine postao sastavni deo razvojnih programa i važna karika ruralne politike Evropske unije.

Na početku 21. veka politike ruralnog razvoja Evropske unije definisane su najpre u Agendi 2000, gde ruralni razvoj predstavlja „drugi stub“ Zajedničke agrarne politike (Nazzaro & Marotta, 2016), a potom i kroz politike ruralnog razvoja za periode 2007–2013, 2014–2020. i 2021–2027. godine. Novi programski period stavlja pred Zajedničku agrarnu politiku Evropske unije brojne izazove. Kao „drugi stub“, politika ruralnog razvoja Evropske unije posle 2020. godine osmišljena je tako da podrži razvoj ruralnih područja sa ekonomskog, ekološkog i socijalnog aspekta kroz aktiviranje svih privrednih sektora, jačanjem društvene akcije i pitanja životne sredine i usmerenošću na osobenosti i potrebe regiona i njihove razvojne mogućnosti. Uz to, tri od devet specifičnih ciljeva buduće agrarne politike odnose se na životnu sredinu i klimu i obuhvataće pitanja klimatskih promena, prirodnih resursa, biodiverziteta, staništa i predela, te će „agroekološko-klimatske“ mere igrati ključnu ulogu u doprinosu agrarne politike u implementaciji Evropskog zelenog plana (European Commission, 2018 i 2021).

U nastojanju da se što preciznije trasira nacionalni pravac budućih reformi poljoprivrednog sektora i definišu mere i aktivnosti razvoja ruralnih područja, usvojena je Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014–2024. godina. Od ostalih dokumenta javnih politika na republičkom nivou u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja koja mogu imati značaja u izradi Strategije ruralnog razvoja opštine Čuprija, važno je pomenuti Nacionalni program poljoprivrede i IPARD program za Republiku Srbiju. Na

regionalnom nivou veliki značaj imaju regionalni razvojni prioriteti, strateški i operativni ciljevi definisani Strategijom održivog razvoja Šumadije i Pomoravlja za period 2011–2021. godine.

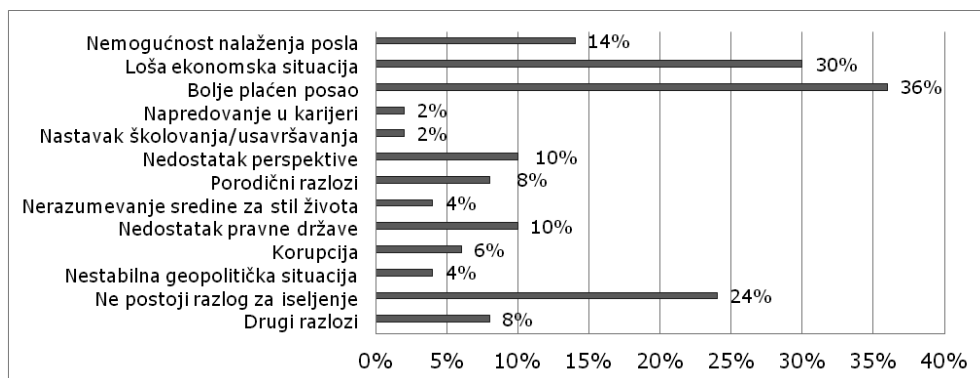
KONCEPTUALNI OKVIR ZA KREIRANJE PREPORUKA RURALNE OBNOVE - REZULTATI EMPIRIJSKIH ISTRAŽIVANJA

Empirijska istraživanja koja su dobijena primenom kvalitativnih metodoloških propozicija omogućila su realizaciju kompleksne demografske i socio-ekonomske analize ruralnog područja opštine, kao i identifikacija specifičnih razvojnih ograničenja i formulisanje preporuka za kreiranje mera ruralnog razvoja opštine Čuprija. Sa ciljem kreiranja prioriteta ruralnog razvoja opštine Čuprija koji su usklađeni sa evropskom praksom razvojnog pristupa kroz omogućavanje lokalnom stanovništvu da učestvuju u procesu definisanja prioriteta za ruralni razvoj, u seoskim naseljima je u novembru 2021. godine sprovedeno anketno istraživanje koje je pružilo uvid u rasvetljavanju glavnih ruralnih problema percipiranih od strane seoskog stanovništva. Pitanja u anketi su grupisana u okviru sledećih tematskih celina: socio-demografske karakteristike ispitanika, opšti podaci o kvalitetu života, demografski i ekonomski aspekti ruralnog razvoja, glavni problemi ruralnog razvoja, i uloga lokalne samouprave u upravljanju ruralnim razvojem.

Ispitanici su bili iz gotovo svih sesokih naselja opštine, među kojima 52% ženskog i 48% muškog pola, starosti od 20-59 godina, uz dominaciju lica sa završenom srednjom školom (68%). Najveći broj ispitanika je u radnom odnosu (72%), a prihode ostvaruje iz privatnog sektora (50%) i poljoprivrede (16%). Naime, svaki peti ispitanik je zaposlen u poljoprivredi, koliko i u trgovini, dok je svega 10% zaposleno u industriji.

Najveći broj ispitanika (44%) je delimično zadovoljan kvalitetom života, dok je svaki peti stanovnik zadovoljan, a nezadovoljstvo je iskazalo ukupno 28% ispitanika. Uz to, 42% ispitanika smatra da nije bilo promena u kvalitetu života u prethodnih nekoliko godina, dok svaki treći vidi određeni vid poboljšanja u ovoj sferi. I pored brojne dijaspore, većina ispitanika (44%) ne percipira njen doprinos u poboljšanju kvaliteta života, dok svega 10% smatra da je uticaj značajan, a 24% da je delimičan.

Rezultati istraživanja ukazuju na relativnu stacioniranost ruralnog stanovništva, te većina ispitanika ne razmišlja o preseljavanju, čak njih 59,2%, dok 22,4% razmišlja i često razmišlja o tome, a 18,4% samo ponekad razmišlja o iseljavanju. Dominantni razlozi za nenapuštanje mesta stalnog boravka su u prvom redu faktori emocionalne prirode tj. vezanost za porodicu i prijatelje (46%). Rešeno stambeno pitanje je drugo po rangju faktora za ostanak u mestu stanovanja (36%). Na trećem mestu ispitanici ukazuju da nisu emigrirali zbog osećaja patriotizma i pripadnosti društvenoj zajednici (34%). Odlučujući faktori za preseljavanje nalaze se u ekonomskoj sferi: bolje plaćen posao (36%), loša ekonomska situacija (30%) i nemogućnosti pronalaženja posla (14%). Kada je reč o faktorima koji uslovljavaju emigraciju, ruralno stanovništvo naglašava nepovoljne ekonomske uslove – bolje plaćen posao (36% ispitanika), loša ekonomska situacija (30%), nemogućnost nalaženja zaposlenja (14%), nedostatak perspektive (10%).

Grafikon 1. Odličujući faktori za iseljavanje stanovništva

Imajući u vidu da je ruralni razvoj tesno povezan sa dinamikom razvoja agrarnog sektora, kao i činjenicu da u ruralnim sredinama živi 35,4% opštinske populacije, a poljoprivreda posle trgovine najviše participira u formiranju ukupnog budžeta lokalne samouprave, veoma važan segment empirijskih istraživanja predstavlja sagledavanje ekonomskih, i to u prvom redu agrarnih aspekata ruralnog razvoja, što predstavlja polaznu osnovu za kreiranje preporuka koje imaju za cilj unapređenje razvoja poljoprivredne proizvodnje.

Rezultati anketnog istraživanja ukazuju da svaki drugi ispitanik smatra da je nivo razvoja poljoprivrede nezadovoljavajući (42%) i izuzetno nezadovoljavajući (10%), a trećina ispitanika je mišljenja da je trenutno stanje razvoja poljoprivrede samo delimično zadovoljavajuće (32%). Zadovoljavajući stav prema pitanju stepena razvoja poljoprivrede ima samo 8% ispitanika, koliki je udeo i stanovništva koje nema formiran stav o ovom pitanju. S tim u vezi, preko polovine anketiranog stanovništva smatra da je intenzitet iskorišćenosti raspoloživog poljoprivrednog zemljišta mali – 54%. Sa druge strane, 28% misli da se stepen iskorišćenosti zemljišta može oceniti kao veliki, što stoji u vezi sa činjenicom da je ova grupa ispitanika iz poljoprivredno razvijenijih seoskih naselja.

Shodno dominantnoj usmerenosti ruralnog privređivanja, većina ispitanika smatra da se glavni razvojni potencijal seoskih naselja ogleda u dugoj tradiciji poljoprivredne proizvodnje (46%) i s tim u vezi posedovanju adekvatnog znanja za bavljenje poljoprivredom (16%), kao i postojanju kvalitetnog zemljišta (34%). Uz to, većina anketiranog stanovništva smatra da je za razvoj poljoprivredne proizvodnje najvažnije regulisati garantovanu cenu otupa (62%) i organizovan otkup poljoprivrednih proizvoda (40%) i obnoviti rad zemljihradničkih zadruga (42%). Uz to, značajno je obezbediti adekvatnu finansijsku podršku i niže troškove repromaterijala (po 30%). Kada je u pitanju perspektivni razvoj delatnosti koje bi imale za cilj privredni oporavak sela, anketirano stanovništvo kao najvažnije izdvaja: preradu poljoprivrednih proizvoda (50%), proizvodnju hrane (30%), razvoj seoskog turizma (28%), zanatstva (20%) i proizvodnju vina (20%). Možemo zaključiti da preko polovine ispitanika vidi budućnost ruralnih domaćinstava u diverzifikaciji privređivanja, prvenstveno putem kombinovanja poljoprivredne sa drugim aktivnostima (trgovina, turizam zanatstvo i dr.) i pokretanja privatnog poslovanja u sferi prerade i pakovanja hrane, otkupa poljoprivrednih proizvoda, turizma, trgovine i drugih komplementarnih aktivnosti, dok petina ispitanika smatra da se budućnost ruralnih domaćinstava ogleda u radu u poljoprivredi.

Geoprostorni potencijali i ograničenja za ruralnu obnovu opštine Čuprija

Kada je reč o najvažnijim problemima ruralnog razvoja, anketirano stanovništvo je pored akuelnih demografskih problema, dalo svoje mišljenje i o dominantnim problemima u agrarnoj, socijalnoj, infrastrukturnoj i ekološkoj sferi. Više od polovine ispitanika smatra da su ključni problemi poljoprivrede predstavljeni velikim ulaganjima u proces proizvodnje i niskim cenama poljoprivrednih proizvoda. Kao vrlo važni problemi istaknuti su: odsustvo garantovane cene poljoprivrednih proizvoda, nesigurno tržište, nedostatak radne snage, kao i odsustvo organizovanog otkupa poljoprivrednih proizvoda, nepostojanje zemljoradničkih zadruga, nedovoljna mehanizacija i neadevatna finansijska pomoć od strane države i lokalne zajednice. Kao najvažniji problemi u socijalnoj sferi prepoznati su: loše usluge javnog prevoza (50% ispitanika), nezaposlenost (46%), nedostatak kulturnih sadržaja i aktivnosti u seoskim naseljima (44%), te neadekvatna zdravstvena zaštita ruralnog stanovništva (36%) i nedostatak adekvatne brige o starim osobama (20%). U sferi infrastrukturnih problema većina je istakla nedostatak kanalizacije u selima, loš kvalitet atarskih puteva i lokalnih saobraćajnica, probleme vodovodne, električne i telekomunikacione mreže, kao i odsustvo uređenih deponija. Po pitanjima kvaliteta života sredine u mestu stanovanja, mišljenja su podeljena – dok 57,4% ispitanika smatra da je kvalitet životne sredine dobar, 40,4% je mišljenja da je stanje životne sredine u njihovim selima nezadovoljavajuće, a kao najvažnije probleme ekološke sfere ističu zagađivanje voda (44% ispitanika) i otpad (26%).

Grafikon 2. Prioritetne sfere angažovanja lokalne samouprave u narednom periodu

Shodno prepoznatim problemima ruralnog razvoja, lokalno stanovništvo smatra da jedno od prioriteta angažovanja lokalne samouprave u neposrednoj budućnosti bi svakako trebalo da bude i edukacija ruralnog stanovništva sa dostupnim aktivnostima i projektima u sferi ruralnog razvoja. Prema rezultatima anketnog istraživanja, čak 68% ispitanika nije upoznato ni sa jednom od navedenih aktivnosti – subvencije (robne kreditne linije) u ratarstvu, stočarstvu, vinogradarstvu i dr., krediti za mlade preduzetnike (start-up krediti), bespovratna sredstva za udruživanje poljoprivrednika, edukacija poljoprivrednih proizvođača, sredstva za podsticaje za diversifikaciju poljoprivrednih gazdinstava i razvoj seoskog turizma i edukacija za bavljenje seoskim turizmom.

Stanovništvo ruralnih područja smatra da bi u narednom periodu lokalna samouprava trebalo da se najviše angažuje na planu finansijske podrške za razvoj poljoprivrede (62% ispitanika) i ulaganja u poboljšanje ruralne infrastrukture (46%), kao i u unapređenju zdravstvenih (20%) i kulturno-obrazovnih institucija (18%) i razvoj seoskog turizma (14%).

Po pitanju aktivnog učešća lokalnog stanovništva u rešavanju ruralnih problema mišljenja su podeljena – 32% smatra da bi moglo aktivno da se uključi, 38% ne bi uzelo učešće u takvim aktivnostima, a 30% nema formiran stav po ovom pitanju.

ZAKLJUČAK

Analizom rezultata terenskog i anketnog istraživanja moguće je postaviti prioritete za ruralni razvoj koji oslikavaju potrebe lokalnog stanovništva kroz aktiviranje geoprостornih i ljudskih resursa opštine. U tom kontekstu prepoznate su sledeće smernice:

- Unapređenje kvaliteta i uslova života u ruralnim područjima, uz podsticanje demografske revitalizacije, diverzifikacije ruralne ekonomije i uravnoteženog prostorno-funkcionalnog razvoja mreže seoskih naselja,
- Razvoj održive poljoprivrede autohtonih, tradicionalnih i proizvoda sa geografskim poreklom, kao i razvoj lokalnog tržišta kroz promociju ruralnog turizma,
- Unapređenje plasmana poljoprivrednih proizvoda i konkurentnosti poljoprivrednog sektora baziranog na održivom razvoju,
- Prevencija rizika poslovanja i korišćenje raspoloživih finansijskih izvora za podršku poljoprivredi i ruralnom razvoju,
- Edukacija lokalnog stanovništva i jačanje kapaciteta lokalne samouprave u sferi ruralnog razvoja,
- Uspostavljanje partnerstva javnog, privatnog i nevladinog sektora i zajedničko delovanje u okviru lokalnih akcionih grupa po principima LEADER-a.

LITERATURA

Potsdam Declaration Rural 21 (2000). „Potsdam Declaration“, Rural 21 – International Conference on the Future and Development of Rural Areas. Potsdam, 5 - 8. June 2000.

European Commission (2018). *The EU rural development policy 2007-2013*. European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Publications Office.

Nazzaro, C. & Marotta, G. (2016). The Common Agricultural Policy 2014–2020: scenarios for the European agricultural and rural systems. *Agric Econ*, 4, 16.

European Commission (2021). *Long-term vision for rural areas: for stronger, connected, resilient, prosperous EU rural areas*. Brussels.